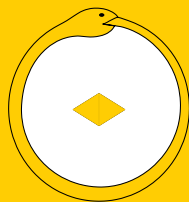
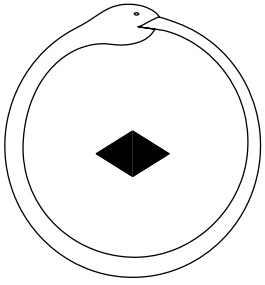

TEKÓ MYĨ MA KA'AGUY REGUA
Ailton Krenak

kuatia
SELVAGEM

TEKÓ MYĨ MA KA'AGUY REGUA Ailton Krenak

MBA'EYRU

Ka'aguy regua mby'a tytyá yvy re. Nhamandú yvy re nhaĩ nhainỹ xeá rami nhanhe nhangú ha'e aku ha'e ha'evete vaipa. Ha'e ko nhen-gyi mbyte py.

Ko, heta va'e rupi gua kuery, ha'e ka'aguy regua joe ma'ẽ ngatu re ma, aexa ramo ka'aguy regua ma tekó myĩ. Tekó nhemombeú ma ka'aguy regua. Emanuele Coccia oikuaa rupi ma, tekó ma nhemboapé, ndipoi ko nhande kuery ha'e heta va'e mba'e rã ha'eva ve va'e rami jaikuaa aguã. Ko, tekó ma ndoekai nhande ha'e eta va'e kuery rive, tekó ma nhanderaxa eravy. Ha'e rami vy yvyrá ma ytá va'e kue, ha'e yakã ma arai va'ekue. Ha'e, iporã vaipa ete, rema'ẽ vy rexa yakã. Ha'e va'e ma mba'e kuaa pota eravyá, va'e ri ko, aỹ "século XX" py nhandeayvuá rami rive nhandeayvuá pegua he'ỹ, ko nhande rete py rupi he'ỹ ri ojejora oiny va'e'ỹ. Ko va'e, tapé nhe'angá jokoá ma: mba'e jajapo va'e ha'e ka'aguy regua. Coccia kova'e nhemboja'o gui ojekapa ma ovy jave ma, oaxá ma amboae mba'e kua rupi, peteĩ tekó kuaa rupi, ha'e py ma ijayvu ko nhande ruguy rapytá ko nhande jaikó he'ỹ ramo guare ha'e javi jaru nhande roupive. Ha'evy nhanemõi ko, kove myĩ ypy rami, amboae endá katy gui ju ojere ovy va'e rami, ha'e rami vy nhane mopuruã eravy ko ymã guare rupi. Ha'e ma Lévi Strauss ymã ve ramo oeka eravy, ha'e ko ka'aguy regua re onhembo'e va'e kuery oijapo aema raka'e.

Ha'e ko, teko myĩ re onhembo'e va'e pe, ko "século XVII" py ma, ka'aguy regua ko eta kuery reko rami ae avi oo oiny. Ka'aguy regua ma ko teko myĩ anhentẽ gua rami oeka. Mamõ gui nda'vy hetá teko myĩ ou? Ko onhengyi okuapy oikove yvyã re, Everest py, Himalaia, kamba'i kuery yvy re, Andes py. Ha'e kuery oeka teko myĩ rendá, oguereko akanhỹ teko myĩ rakykue ikuaai aguã. Jexa xe vai mba'e, ko mitã nhe'anga py ko teko myĩ reká, mba'e ko anhentẽ gua ma ramo py ha'e

py, nhandereve rupi ijayvu. Drummond, ko ayvu nhemonguetá “O homem e suas viagens” py ijayvu vy, ava kuery Yvy re ndoguero kueraai vy, mba’e ko ndipoi vy’áá ramo, ndipoi nhevangaá ramo, ko pytũ oĩ katy rami ju oo xe mba’emo reka vy. Ha’e rami ae avi teko myĩ re onhembo’e va’e kuery ojapo.

Teko myĩ rekaa rupi ikuai okuapy. Ko ijayvu va’e aipo he’i vy ma, ko heta va’e ma oguatá mombyry ovy mavu ojoupe rive ha’e va’e mba’e japo. Ha’ va’e ayvu mã ko nhe’ẽ kuery ayvu ra’nga he’ỹ. Ko nhe’ẽ kuery rekouputyá rupi gua re he’ỹ ijayvu. Ha’e ijayvu vyma: nhande ma tekó myĩ ae ma nhande kuaai. Mamõ ve ramo jaeka jakuapy aguã ve’ỹ aema nhande kuaai. Aikuaa ramo iporã vaipa mba’e ome’ẽ nhandevy jerovia, jeroviá mbaraete ko tekó myĩ tuvixá ve opa mba’e ma’ẽ ngatu gui jepe, ko heta va’e kuery arandú guive jepe.

Aikuaa ramo iporã ko eta va’e kuery arandu mba’eapo ojapo va’e kova’e amomy re vy katu ve nhembojeroviá ndipoiá rami ve, ko yvy mbé amomy re. Ha’e oexauka eravy ko tekó myĩ oikó aema raka’e ko nhande kuery randu kuaa mbo’á he’ỹ re. Tekó myĩ oikó ymã guive ma raka’e. Jajopy mba’eyru mamõ rã katy gui, ko mombyry katy gui mae ma jajopy raka’e. Kova’e kuaa ma kó nhembojaruá rupi rive, va’e ri ko mboroyvy ma nhandegui tuvixá ve.

Akanhy mbaá rive jajapo jakuapy, Pará yke nhamongy’á pa, ytá nhandy nhamombó pa joa katy he’ỹ he’ỹ, arái aó nhambokuá pa, he’i Kopenawa Yanomami. Ha’e ijayvu vy ma, ko juruá kuery, ko Yvy rupá rete omboaku raxa ha’e vy ko Hutukara puti’a ombokuá. Va’e ri ko Yvá arái pe he’ỹ ta’vy porami ijayvu. Ko mborai “Maracatu Atômico”: “[...] Kova’e Yvá rakykue oĩ amboae Yvá, amboae Yvá”.

Pee, amboae Yvá py, iputiá’á okai oiny. KO ECO-92 he’i re aipo va’e ijayvu, ha’e jave ma eta va’e kuery arandu rupi gua kuery ijayvu vy “ko Yvá re jajapo nhainy ikuá” he’i. Nhaneramõi kuery ma ijayvu aema ko Yvá mongarau pa regua. Ko nhaneramõi kuery ma oikuaa ko Yvá oendú avi va’ea, mba’e, ko tekó myĩ ma opa rupi gua, tekó myĩ ma ko Yvá re guive oĩ. Yvá jepe ndoo jepei tekó myĩ gui.

Ikuaii mboro kuery akanhỹ oguereko Yvá re tekó myĩ oeka aguã, va’e ri tekó myĩ ma apy aema oĩ, ha’e py oĩ, opa rupi oĩ. Kova’e japyxaká tekó myĩ opa rupi oĩ oinya kuaa aguã ma iporã ete, mba’e ome’ẽ mba-

ratea jaxá eravy aguã, ko tekó myĩa rami, ková'e amomy ha'e javi: ko mba'e nhembo'e'u, ko nhande yvy amomy ojejora ovyá.

Nhande retarã Alto Rio Negro pygua kuery - nhendekuery yĩ pygua kuery, he'i Berta Ribeiro -, Tukano kuery, Desana, Baniwa, ko nhendekuery jajy tata kuery ma oguereko mombe'u nhanderete nhemboape maboae rami ju jajerea regua, amboae kuaa regua, pira, yy. Exa mba'eixa pa tekó myĩ nhandejopy eravy nahnde ma'ẽ endu'á rupi, ha'e ma ogueroguata ma'ẽ endu'a ymã guare. Jypy guare ma nhande'ã ra'angaá anhõ he'ỹ. Ko ymã jypy guare arandu rupa re amõi vyma, xee rami ikuaai va'e re anhõ he'ỹ xeayvu. Porami xeayvu vy ma xeayvu ainy ko mba'e rei nhaexá'ã va'e ramingua he'ỹ re, ka'aguy regua re xeayvu.

Ha'e va'e ma ka'aguy regua rami ojekuaá oiny. Nda'i, ko ojapoá va'e kue rive, nhande jokó pa rei oiny va'e, ko grago kuery aranduá rivepe he'ỹ. Ha'e Platão guapixá kuery reve uguata okuapy mavý Atenas rupi, ha'e ve rei oma'ẽ ha'e gui aipo he'i aguã: Yvy rupa ma ka'aguy regua. Japu rupi rive he'ỹ rangue ijayvu. Ha'e kuery voi py ka'aguy regua. Nhande ha'e grego kuery.

Ko nhembo'ea Ka'aguy regua py roenoi jave, ko 3 anos takykue re ma, oĩ karamboae eta tapé oĩ va'e ha'e eta mba'e tekó regua, potá roguereko peteĩ arandu xã gui roxẽ rovy aguã. Ore roiporavo romõi aguã ore arandu rupa re peteĩ tapé re rive he'ỹ, ha'e ha'evete vaipa. Amongue va'e oikuaa ramo rombojaru vy merami roenõi Emanuele Coccia, Antonio Nobre ha'e amboae kue kuery Ka'aguy regua py, ha'emba'e'ỹ ri rombojaru ramo, mba'e nhembojaru mba'vyky kuaa rupi ha'e juruá arandu rupi gua kuery voi onhenhangu rei okuapy aguã.

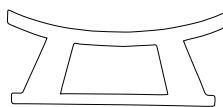
Tekó myĩ ma nhaneraxa eravy ha'e, ha'e ma ka'aguy regua. Ha'e ko nhame'ẽ jevy tekó vya nhenduá regua, ko mba'eyru oveve ijoyv va'e rami, ha'e va'e ma ko nhande arandu rupa mbotuvixá vea, ko peteĩ teĩ jaexa eravyá.

Aldous Huxley ma ijayvu okẽ jexá re. Ková'e amomy, mba'eaxy oikoá re, nhamá'ẽ nhainỹ oó vetã gui ojekuaa va'e rupi gua rupi, amõi xeaã py ko oó vetã gui jajekapá javy aguã ko peteĩ endá gui jajekapa javy aguã rami reguá, ko ikora pa oinyá gui. Ko oó vetã mã ha'e ve avi jaikuaa aguã nhande rexá rami. Ha'e rupi ae guive jaexa tekó myĩ nhande yke joja rupi. Ha'egui ma amboae nha'ngaá ju jai-

poru, ko japokó ha'e nhandrete rupi ju nha'nga eravy, va'e ri ko jypy ma nhanderexa rupi.

Krishnamurti ha'e amboae kuery nhaneramõi kuery Índia pygua kuery, ijayvu ma ko ytá ku'i py re ma Yvá ra rupa ha'e pytũ ma ha'e javi. Ha'e va'e kuaá ma nhande arandú rupa ha'e mbyá tytyá omõ mbegue eravy, ha'e jaikuaa aguã ndajarekoiá nhekõtevẽ ko pytũ ymã rupa katy jaa javy aguã re. Ndajarekoi nhekõtevẽ mba'eyru nhamon-douká aguã kó Yvá katy rami. Ha'eve jaeka aguã ha'e va'e pytũ ymã regua jaexa xe raxa va'e ko tekó myĩĩ nhanderete py rupi ikuaai va'e re ha'e ko nhandeyke joja rupi ikuai va'e re. Tekó myĩ ma opa rupi gua ha'e ko pytũ ymã jaexa va'e mã ko nhengyi py oĩ. Nhandeayvu rive vy, "Nhã, ha'evy pa ko tekó myĩ pa ko Yvy re pa ojera rak'e? Ha'e ma kó peteĩ nhexaã rui gua rive. HA'e va'e mã ko tekoaxy nhexaã rupi ijayvu va'e kue rive. Amboae tekó ve ma ha'e va'e nomõi va'e rã, mba'e ha'e kuery ma tekó myĩ oekoupity pa, tekó myĩ ojapo a rupi omba'eapó. Xeayvu jepi: "Ha'e rami aguã ma yvy gui rexẽ revy he'ỹ vy teĩ ha'eve rejapo aguã. Apy ae rejapo ramo ha'eve. Rea'nga aguã ková'e tekó myĩ rerovy'á aguã".

Ko eta ma Ka'aguy regua nhemboaty, rojapo va'e kue 2018 ha'e 2019, ore pytyvõ ore py romõi aguã yvy re, ha'e roguapy aguã kumu kuery rami. Ha'e kuery ma oguãe ha'e guapyá yvy py omõi ha'e oguapy pa'i. Joupive, nhaneramõi rete ha'e guapyá ojere mba'eyru.

Aỹ ma jaxá eravy ko nhanderete rupi nhaenduá'i mbovaipa rupi. Nda'evei evĩ rupi jaa javy, nhanhõ kuavã aguã, nhanderoryai aguã, ha'e va'e ma nhanderete myĩ'a'i guive omõ mboriau ervy. Ha'e ha'eve mbegueei nhamõi porã eravy aguã, mbaeixa vy pa yy re'ẽ mby jajapo aguã, ha'e va'e nha'ngá va'e kue jaropu'aká ha'e nhanderete oupity pa he'ỹ aguã. Ko mba'eaxy jajopy va'e ma ndaijaikuaai eravyá rami ae avi ha'e va'e. Ha'e vy ma ko nhandemboty pa jakuapyá pe ha'eve nhandeayvu aguã ko mba'eaxy jarová ha'e nanhaendui jakuapyá rami. Nhandemba'eaxy jakuapya ndajaiikuaai teĩ. Nhandeae py mba'eaxy rã jajapo. Jajapo eravy mba'eaxy ma'eixa pa jaiko eravyá rupi.

Erik Jennings Simões, mba'eaxy re omba'eapo va'e Zo'é kuery reve, nhande kuery eta va'e kuery reve joexa ramo va'e, ojepe'ya py raxa ko mba'eaxy ha'e kuerya py oguãe rã guarã. Ha'e omboty pa nhõ ko mba'eaxy oaxa axá eravy jave. Ovy'a reve omombe'u xevy pe Zo'é kuery peteĩ ve mba'eaxy ndojopyi he'i. Ha'e ko mba'eaxy ojopy he'ỹ aguã regua re ijayvu Zo'é kuery: "Rovaja ka'aguy mombyry ve re. Ro java tape roikuaa va'e gui. Roo mamõ ramo rojoexa aguã katy he'ỹ. Ronhemovãe joegui, ha'e va'e ma ore reko rupi gua ae roguereko va'e rojapo."

Peteĩ mitã oiko ma ramõ, tuu nda'evei tamõi ha'e ijaryi kuery oexa aguã. Mitã ru nda'evei guetarã kuery mbyte rupi oiko oikovy aguã, nda'evei ojexauka aguã. Ojejauka ramo ta'y imba'eaxy rã. Ha'e ko ojeporaká va'e voi nda'evei ojexauka oikovy aguã. Mitã pyau juma oguereko vy ma, embi reko memby ryru ma oikovy ramo, nda'evei ka'aguy re oó ojeporaka tema rive aguã. Oiko kuaa rã oikovy, mba'e ko, mymba'i nhe'ẽ oeka ha'e mitã ha e ixu ramo imba'eaxy va'e rã. Eta oguereko gueko pygua ko nhevãe regua regua re.

Zo'é kuery oiporu gueko rupi gua oguereko va'e mba'eaxy ojopy he'ỹ aguã. Juruá kuery reko rupi oexa ramo, Erik ijayvu oexa vy Zo'é kuery ojapo va'e ma ha'e kuery oikuaa rupi gua ojapo mba'e gui pa onhevãe okuapy aguã, ka'agy mbyte re ikuaai vy jepe. Ha'e kuery pe oprandu jave mba'e re pa jave, ha'e kuery ijayvu vy aipo he'i "mba'e, kova'e mbaeaxy nhe'ẽ ma yvytu rupi oguata ovy". Zo'é kuery oikuaa kova'e guekó rupi. Erik onhemondyi gueirũ Zo'é kuery, nhande kuery Ka'aguy regua, oguereko mõa mbaraete mba'eaxy ojopy he'ỹ aguã.

Peteĩ gue ayvu porã mby'a gui ou va'e ma amboery "tekó pygua", ha'e vy ma ijayvu: "porai reve, djeroky reve, tata rupi jaxa eravy reve, nhande ramõi kuery py poré rupi jaguata javy ko tekó regua joaxa ovy va'e rupi. Kova'e nhandemboty amomya re ma jaxa javy tata rupi. Jaikó kuaa rã jakuapy, japyxaká jareko rã, mba'e, ko tata rupi oaxá va'e rã kuery, ko onhembotavy vy, opy oapy. Japyxaká eté py nhaĩ vy ma, tata rupi jaxa vy jepe ndajaikuai tata rupi ritu ra'e jaxa javyá. Ha'e va'e ma oiko opa nhandereko rupi.

Kova'e 2020, amongue va'e oendu guete re kó mouũ mba ramingua. Ko guete reve ijayvu aguã opyta va'e'ỹ, ha'e ko guete re ojapyxaká va'e'ỹ jepe, oendu, ete ojeja vai ramo. Jaja javy ko jaexa vha'e nhaendu riae va'e ramingua he'ỹ rupi. Aendu peteĩ ijayvu ramo ko guekó myĩ oipota jevy ramo. Amõi xe'ã randu rupa rupare, "peixa ete jexá vai. Ha'e oipota jevy tekó myĩ exã ju aguã. Ha'e va'e ma amboae ayvu ju ko "jaexa riae va'e" raminga rupi oenõi aguã. Etá kó okyje va'e oike aguã ko oike aguã "oké oiny" aguã. Ndajoui teri amboae ayvu "keá pe" ko a'ỹ jaja amomya re.

Amongue eta va'e rupi onhembó'e va'e kue, juruá arandu rupi gua rupi, kó'ẽ reguá mbovó ramo, imba'eaxy guive. Amongue imba'eaxy va'e rã juku'a piru gui he'ỹ, mba'eaxy ojopy vy he'ỹ, va'e ri ko ikuaai okuapyá gui opytá vy, imba'eaxy. Ko, jaikoá ma pateĩ rekó rami oó oiny. Peteĩ tekó ko tekó myĩ py rupi. Ha'e, peteĩ tekó rive jarekoá ma mamõ ve ma iporã va'e'ỹ. Nhandereite py rupi teĩ iporã va'e'ỹ, ha'e va'e rive jareko ramo ma nhanderenõe ko mba'ere pa jaikoá re nhane mopuru'ã va'e gui.

Mbovy rei he'ỹ guekó myĩ oipota jevy. Mba'e nda'vy oiko ve vy ojapo okuapy raka'e oipota j aguã guekó myĩ?

Amongue'i rã nda'vy, ojekapa ko ojekapa peteĩ arandu ha'e tekó gui, ko jogueró'a amboae kové kuery reve, amboae kove kuery reve oiko aguã rupi gua re okaru, yvyrã kuery reve, pira kuery reve, yv'ã kuery reve vy, ha'e vy oikuaa ma ko nhe'ẽ ramingua rupi gua.

Ko teko myĩ kuaa regua ko peteĩ tekó rupi rive jguata javya ma, nhandejoko pa amboae ae mba'e kuaa gui. Nhaikotẽ jaikuaa aguã opa mba'e ma oiko ve va'ea: Ipoty kuery, arái kuery ha'e yvytu.

Eta ikuai ngoó py oĩ xe okuapy va'e'ỹ ha'e oiko iko xe okuapy va'e. Onhmboty pa rive ramõ nda'evei, oĩ haxy. Ha'e va'e ma omõi avi xeakã

py mba'e tekó nda'vy jaraa nhainyã re, ha'e mba tekó nda'vy jaraa xe ra'e. Nhaikotevẽ jaikoá reve nhandomboayvu, ko arandu rupa re jaroaxa eravy jaroaxa eravy avi ko jaroayvuá arandu gui jaikuaa va'e jepe, kuatia para ha'e amboae ae nhembopara rupi gua guive. Nhandeje jaikoá gui ae jaikuaa eravy aguã.

Aru xe ra'nga peteĩ hiã ngaá xeayvu aguã ko mbovy ara tenondé re guarã regua, ko eta va'e kuery arandu rupi yjayvu amomy ma nhembo'e, peteĩ tape rive oguereko. Aexa ha'e va'e nhembo'e ko myia reve, ha'e py meme nhã, ko'ẽ rã re guarã jaikuaa pota. Kuatia para *O amanhã não está a venda/Ko'ẽ rã guarã ma ndipoi epyá py mã amõi rojepy'a pyá mba'e nda'vy ovai re oĩ va'e*, mba'e ndavy ko'ẽ rã.

Ko nhande kuery mombe'u py ma, juruákuery arandu pyá rami, pytũ mbyte re opororó jave mamba'eve rakykue gua ha'e mba'eve re-nonde gua he'ỹ. Aenõi ha'e va'e "Mba'e mombe'u amomyá", ko'ẽ ra gua jaikuaa xe raxa nhainyá rakykue gua.

Tekó myĩ kuaai reia reguá, Bienal py ijayvu ma va'e kue regua, ha'e ma jaxa ko jekutuá jareko ta pa ha'e anyĩ ta pa regua kova'e mba'eaxy pe, mba'eayru nhamondouká ta pa ko amboae yvy katy, amboae yvy pa jajopy ta nhandevy pe ha'e anyĩ pa ra'e. Ha'é va'e ma ijava. Ha'e va'e ma nhanemõ mby'a reta rei. Ha'e va'e re xeayvu tema aikovy, mba'e ko etá mba'e kove'i kuery ikuaai nhandereve oiko okuapy, ko'ẽ rã guarã re rive ri ndojapyxaká ndokuapyi. Ko oiko ve'i okuapyá re rive'i ma joguereko okuapy, mba'e xa rã paá okuaa vy ra'ngá he'ỹ.

Xapyá ramo ha'e va'e nhaneakã nhamõi va'e ko mba'e veveá ijoyv va'e, ho'a ta regua rei va'e, ha'e jajava javy va'e rã he'ỹ, ndajakyjei teĩ ha'e ve pa. Jajapo eravy ko ayvú porã guatá regua, kova'e nhemondyi jaxá eravyá. Aroviá ramo ko nhandemõ puruã eravy ko tekó myĩ re ramo, opa mba'e rupi ramo, ko ará jaikoá rupi mba'e re rive jaikoá jaeja ma, ha'e vy m jaikoá'i voi oĩ porã mba ma eravy aguã py ma, ha'e mba'eve ndoatai ovy aguã py ma nhã guãe.

Ha'e va'e ma ko mba'eve reve'ỹ jaikoá pegua. Mba'eve reve'ỹ ma jaikoá ma mba'e'ỹ re jaikoá rami he'ỹ juma. Mirami karo'i mbyte pe-ve'i va'e rami rive. Aikuaa rupi ramo ha'e javi ve ma nhaendu "Ha'e va'e jajapo ramo ha'eve mba'e ha'e kuery ndoguerekoi mba'eve". Mba'eve ndrerekoi jave, ko jaikoá ma amboae rami.

Mba'eve reve jaikoá ma xevy pe ramo axy kova'e yvy jaikoa py mba'e ko mba'emo jaiporu raxa yvy rupa jao'i mo'amy aguã rami ko maio ha'e junho re. Ko mba'eaxy ma ara ymã/pyau ombopuku eravy agosto peve. 15 anos tatykue re jajevy, jaiporu jave peteĩ yvy mbyte rai'i jaiporu jave mba'emo kue. Aỹ ma jajevy ju ma mokoĩ yvy rupa rami ete mba'emo jaiporu aguã.

Amongue oendu yjayvua ramo ko mba'emo kue poruá mokoĩ yvy rupa rami ete ramo ijapuá rupi gua rivea rami. Va'e ri pemõi Amará peneakã py: opytá peteĩ jaxy re tata rendy he'ỹ re. Roraima ramo ha'e rami ae avi. Ha'e py nhomotare'ỹ mba okuapy mova'e pa mba'eyru omõi ta ha'e py omba'eapo aguã.

Jaiporu raxa tata rendyá. Oreayvu roiny ko tata rendy tetã regua pe, ha'e oĩ avi ko nhanemõ myĩ va'e. Peteĩ ara ymã/pyau re rive ja'u mokoĩ yvy rupa rã, ha'e va'e ma ko jaikuaa ramo mba'e he'ỹ re rive jaikoá rami. Nda'i ko okanhỹ mba'emo ha'e nhande japytá mba'eve he'ỹ re. Va'eri, ko mba'eve he'ỹ re rive nhandekuai jakuapyá re.

Mba'eve he'ỹ re rive jaikoá ma aỹ mba'emo jarekoá pe. Ko'ẽ rã guarã re rive ri jajepy'a py jakuapy aguã he'ỹ. Ha'e va'e ma ko ajeá py jaiko jakuapy aguã regua.

Xeayvu avi jaroviá raxa ko taxó ramingua jaru va'e regua re ko século XXI py, ko arandu ran'gaá ajeá py onhenhandu. Ko mba'vykyá ijayvu mba'e pa jajapo va'e rã, pepy ke "embogue he'i, apy ke emoendy he'i, pekaty tereó, ajevny kyvõ katy". Nhandembo'e javy amboae rupi gua rupi, ko mba'e rangá'nga rupi rive.

Tatukrak, ko yvyã Yy He'ẽ rovai re oĩ va'e, aỹ aĩ aynyá renondé py, ojekuaa iporiau reve, arái pa oiny yvyã re, xema'endu'a ko joyke xó axa I Ching va'e rami rami "yvyã yy hary". Ko yvyã re nhamá'ẽ ramo hi'a ry rupi yvy xĩ oĩ, arái pa oiny, "nhãi rive aỹ, eiko rive aỹ". Ha'e iporã vaipa aỹ, ko mba'e pará exe oĩ oiny ramo, ore roikuaa "ara porã vaipa ete!". Ha'e va'e ma mba'e'ỹ jaikoá.

Ko mokoĩ yvy rã jaiporu mba'emo ja'ea ma, ko nhandeayvu rive vy he'ỹ nhandeayvu, ha'e va'e ma anhentẽ gua. Juruá kuery ho'ã randu py onhembo'e va'e kuery oikuaa ma ko ha'e kuery mba'erei rei ojapo okuapy regua ha'e ko ha'e kuery oiko okuapyá jokoá.

Ko seculo XX peve ma, ko mboro kuery jaja'ó pa ve javy, ko mamõ ramo yvy rupa rupi nhandekuaai, jaiporu mba'e mo ha'e pavẽ jaja'ó javy aguã, jaiko aguã, ja'u aguã mba'emo, nhanderekó myĩ jakuapy aguã, mba'emo re jaiko katu jakuapy aguã. ha'e aỹ peve ma mba'emo ka'aguy re ikuaai va'e opa tama okuapy. Ha'e ma pavẽ oikuaa va'e aema. Jareve pa jakuapy, ha'e jakaru jakuapy, ara ymã/pyau mbyte peve ko ka'aguy re ikuaai va'e mba'emo amboae ara ymã ha'e ara pyau guarã va'e kue.

Ka'aguy nhamomba eravy, yy nhamombiru eravy. Ko eta va'e kuery "revolução industrial" he'i va'e ma ko, yta nhandy oguenõe mba yvy guy gui. Ko itá yvy gui oguenõe ha'e gui omoãimbé ju. Ko pa mba'e jaiporu va'e ma yvy rete re okaru.

Yvyã kuery omã mbépa mba'eyru ha'e opa mba'e ojpo aguã, oja, tata rendyá, morõyxãá, ha'e va'e ma yvyã rami ndojevy vei. Ha'e yvy rete py rupi gua nhamombá eravy. Yta rendy kury ojeporu va'e kue ma ndojevy vei. Ko jaiporu va'e kue ma jaiporu va'e rã amboae mba'emo pe. Nanhã me'ẽ vei jevy yvy rupa pe. Yy guaxu ikaneõ ma ixugui nhanõe mba ramo, ha'e nhamongy'a pa ramo. Amongue yy he'ẽ py yty raxa ma. Ha'e vy mã yvyã ete'i kuery nhamokanhy eravy, ha'e yvyã ra'nga jajapo yy he'ẽ py.

Ko yvy re nhande mba'vyky rei rive jakuapy. Tata rendy jaiporu eravyá rami ve,te rendy remby re ivaipa va'ekue ko mba'emo kyra kyra gui ojapo va'e kue. Ja'u nhainy mokõi yvy rupa peteĩ ara ymã/pyau py rive. Aỹ ojekuaa pota ve ma ko yvy akuá regua re. Ko yvy aku re kuaa pota regua ma jaxy ova nhavõ re omombe'u yvy mba'eixa pa oó oiny. Ko eta va'e kuery yvy rakuá re oikuaa pota va'e ma, oikuaa pota voi voi' ko mba'eixa pa ko yvy rupa oĩ oiny. Ko jaxá amomy ko nhande kuery yvy rupa jarojapó eravyá rupi. Antropoceno ja'e ma nhaenõi nhande kuery nhandekuai javyá yvy rupa re, ko jaguata javyá yvy rupa rea pegua. Ko nhambo poré vaipa, nhambogue va'e rã ramingua he'ỹ, nhanderekó ndajarovai ramo mã ko yvy re jakaru va'e rami rive nhandekuaai.

Amongue py ramo xeayvu Yvy rupa regua amongue py xeayvu vy Yvy jaikoá ha'e, joo ramingua he'ỹ re xeayvu. Yvy jaikoá ma Gaia, ha'e va'e rete mã jakaru jakuapy. Ko yvy rupa regua ma ha'e va'e ko

nhaneakã re ou va'e, jaexa va'e, jaikuaa va'e, ko opa mba'e nhaneakã re ou va'e jajapo va'e ko tekoaxy kuery jajapo va'e. Nhande jajapo ha'e va'e. Yvy rupa ma ko tekoaxy kuery nhande kuery japoá va'e nhaneakã py ou va'e. Ko yvy jaikoá ma an'yi. Ha'e ma nhande mbotuja, ha'e nhande rereko amomy. Nda'evei raxa ma nhandekuaai ramo, hiã randu gui, oikuaa nhande mombó eravy aguã. A'ỹ nhande kuery ko mba'eaxy nhamombó pa eravyá rami, ha'e ko juruá kuery arandu rive oguerovy'a ha'e ombojeroviá ojapo ramo kutuá, ko yvy rupa Gaia ma nonhembó'ei teĩ nhamõkanhy mba rã. Ha'e ma hiã randú.

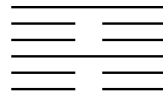
Ko tetã rami jaikuaa va'e ma nhamõi ju rangue jaikuaa pota aguã. Mba'e ko eta raxa ma ikuaai, ndopytai. Tata rendyá oiporu raxa. Ha'e mba'emo oiporu raxa. Marupi reguata revy mavy, yy rupi reo, tekoá re reó, mbaemo ndereiporu vaipa vei, opa mba'e. Tata endyá jepe, na'ipoi py tekoá py. Ndee rexẽ ko tata rendyá jere gui. Aó regua gui, temb'u regua gui, mba'e rei rei gui, moã gui, opa mba'e mo mboaty gui, opa mba'e ipire va'e re omboekoviá aguã ojapo va'e gui, he'i Kopenawa Yanomami. Nhaxẽ ko mba'e rei rei mboekoviá gui, va'e ri tetã re ma ko mba'e mboekoviá rive eta raxa. Ko nhandeyvu ikuaai okuapy aguã Paris, Londres, Nova Iorque, Rio de Janeiro ha'e São Paulo, nhaenõi avi va'e rã ko oó apoá kuery ha'e ko mba'e eta va'e kuery rupi ojapo va'e kuery nhandombo ayvu aguã Ka'aguy Regua py.

Aendú ramo ko ymã rei ma tetã re ikuai va'e kuery, ko ronhombó ayvuá re onhemõ puruã vy, ko mba'e mõ poru va'e rami rive, onhemõ puruã. Kó ha'e va'e ayvu ha'e mba'eapo mombaraete va'e rami, ha'e va'e regua oikuaa xe vy, va'e ri noendui mba'emo ha'e va'e nhemba'eapo re ojapo aguã.

Tetã ma kó nhenderete ovy pa rei oinyá ramingua ko Gaia rete py rupi oĩ va'e ha'e va'e re ma nhandombo ayvu va'e rã. Ha'e ko "iluminismo", ha'e "positivismo" mã omõi nhaneakã re ko endy pa oiny va'e rami, iporã raxa va'e rami. Va'e ri an'ỹ nhandere xarai kova'e nhemombe'u ma kue'i guare, ha'e kuery mã tata rendyá gui he'ỹ oiko.

Jerusalém tetã re nhaexãã ramo, Machu Picchu, Istambul Tenochtitlán, ymã rmo, ha'e kuery mba'eaxy he'ỹ. Mba'eaxy ojere ko opaixa rive nhande kuaai maa gui. A'ỹ, ko amoexãã ko eta va'e kuery oó apoá kuery "Mba'e pejapo kova'e renondé rupi? Pende perekó avi kova'e re

peikuaa pota aguã. Pende kuery pemoendá ko oó tuvixá va'e pejapo aguã". Ajopy ha'e kuery py re ko ojapo aguã oó ko mba'e ita ku'i gui gua he'ỹ mba'e ko yy ojuka ha'e ko yy kua rami rive ju ojejapo ervy. Tetã nhambo vaipa pe he'ỹ xeayv. Va'e ri ko ka'aguy rupi ikuaai va'e nhandhõty aguã pe.

MBA'EYRU REGUA RE AYVU

Ka'aguy regua mby'a tytyá yvy re, Clarice Lispector. Rocco, 1998.

Nhemboape, Emanuele Coccia. Dantes, 2020.

Ava, guataá, Carlos Drummond de Andrade.

In: Juruá rete mongy'a. Companhia das Letras, 2012.

Ava, ko mymbá Yvy pygua mymba kyri'i
ndoguero kueraai Yvy re
ko koá mboriau raxá ha'e nhevanga aguã ndipo
ojapo mba'eyru, onhemboyru aguã, oyrũ rã
oó Jaxy re
ogueju mbegueei Jaxy re
Jaxy re opyrõ
oikutu "bandeirola" Jaxy re
Jaxy ho'anga
Jaxy re ikuaai
Jaxy re onhembo'e
Jaxy re onhemboeko

Jaxy re ma ikuaai ramo: Yvy rami ae avi
Avá kue Jaxy ndoguero kueraai
Marte katy jaa - omondouka mba'eyru
Ha'e kueru inhe'e rendu, oogueju Marte py
opyrõ Marte py
ho'anga
ojopy
ikuai
ava mboeko Marte mba'emo kue ha'e mba'vyku py

Marte ava mboeko va'e kue, endá yvi korá.
Jaa amboae endá re ju?
Ha'eve - he'i mba'e apoá
porã raxa ha'e ná'i nharõ.
Jaa Venus katy.
Opy omõ'i Venus py
oexa ma - Kova'e pa?
ha'e rmai
ha'e rami
ha'e rami.

Ava kuery inhakã raxy Juliter re ndooi vy
ijayvu aguã "justiça" ko "injustiça" reve
tepoti ry ojapo ju aguã

ojapo jevy aguã japura rei
há'e kue rami ae ju

Amboae yvy ju kuery emby ojopy aguã
Ko pytũ mã há'e javy yvy rami ojapo
Ava uguãe ta Nhamandu re há'e Nhamandu pa ojere ta?
Nderai pa ojapo ramo
aó yku pa va'e rã he'y Nhamndu re
Opy omõi há'e:
Nhamandu tu mboriau rei rive, vaka awa ra'ngaá
espanhol ojokua va'e kue.

Oata teri amboae ae kue
ko Nhamandu gui mobyry ojopy aguã ojoupe.
Omomba vyma
embyre ma ava pe
(loguerekopa ta pa?)
oguata aguã javaetea rupi
ixugui ojoupe ae:
opy omõi yvy re
ombya'a gui
ho'angá
ojopy
ikuaai
omboeko
ava va'e
oikuaa eravy guye rete py rupi
are va'e, vya raxa nhexaã va'e he'y
joupive oiko aguã.

Jaexaá rokẽ há'e, Araí há'e Xãria rendá, Aldous Huxley. Biblioteca Azul, 2015.

Ywá ho'aá: Nhanderamõi Yanomami ayvu, Davi Kopenawa há'e Bruce Albert, Companhia das Letras, 2015.

Mbarapu nhengyi, Nelson Jacobina há'e Jorge Mautner mborai ojapo va'e kue 1974 py.

Kumus kery: ko nhande kuery nherenõi txamõi kuery yũ re ikuaai va'e kuery.

Kumurô: guapyá mongarai kumu kuery mba'e.

TATA RAXAÁ NHEMOMBE'U

Teko regua, Ailton Krenak.

Nhande kuery nhemombe'u a'ỹ, Revista Poesia, n.1, 2020.

Porai reve, jeroxy reve
Tata araxá eravy reve
Jaá javy nhaneramõĩ kuery py poré rupi
ko tekó oó ony va'e rupi

*

Xeru ma
tatá
há'e okai
ogue he'ỹ re
txeru ma
tatá há'e
okai ogue he'ỹ re
Há'e okai, okai
okai okai ogue he'ỹ re
Há'e oapy há'e va'e kue
Há'e oapy há'e va'e ñã
há'e oapy, oapy
oapy, oapy, ogue he'ỹ re.

Tekó myĩ ma jeporu va'e ñã he'ỹ, Ailton Krenak. Companhia das Letras, 2020.

Kuaai rei reko, título da 32ª Bienal de São Paulo, 2016 py guare, há'e curadoria py Jochen Volz, Gabi Ngcobo, Júlia Rebouças e Lars Bang Larsen.

I Ching, kuation para nhemboape regua. Kuation para chinês kuery arandu pygua dinastia Chou (1150□ 250 ac) rakykue re guare.

☰☷ KÊN / Mbegueei (Yvy'ã)

Mokõ kuatia para Teko myĩ ma Ka'aguy Regua ojejapo Ailton Krenak ha'e Anna Dantes nhomboayvu ague, ara 19 de Novembro ha'e 3 de Dezembro, 2020 py guare. Ijayvu ague ombora ha'e ojapo jevy va'e kue ma Victoria Mouawad. Nhomboayvu ague ma jaexa guã jaike selvagemciclo.com.br

HA'EVETEÁ

Instituto Clima e Sociedade
Conservação Internacional
Brasil

AYVU MBOAXÁ GUARANI PY

LEONARDO EDILENO WERA TUPÁ MACENA

Leonardo Edileno Wera Tupa Macena ma Guarani Mbya, tekoá Ribeirão Silveira. Ha'e mboaxá juruá ayvu guarani py ha'e consultor Unesco ha'e tavá Ilha Museu py mba'a xauká regua re kuaa potá. Onhembo'e Licenciatura Intercultural Campus Baixada Santista py.

Kuatia para KA'AGUY REGUA,
publicação digital
Dantes Editora
Biosfera mba'e, 2020 py guare
Ayvu mboaxá Guarani py, 2024

